

LESZEK MROZEWICZ

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ORCID: 0000-0002-4670-1959

e-mail: moesia@amu.edu.pl

MOGONTIACUM: CZYNNIKI ROZWOJU*

ABSTRACT. Mrozewicz Leszek, *Mogontiacum: czynniki rozwoju* (Mogontiacum: the development factors).

The history of Mogontiacum spans the period from 17/16 BCE to the end of the fourth century CE. It was a strong military base (with two legions stationed there in the first century) and a major settlement centre, though without municipal rights. However, the demographic and economic development, as well as the superior administrative and political status enabled Mogontiacum to transform – in socio-economic and urbanistic terms – into a real city. This process was crowned in the latter half of the third century with the construction of the city walls.

Keywords: Mogontiacum; legion; tumulus; canabae; vicus; theatre; Drusus the Elder; Germanicus; imperial cult; honorific arch

Dzieje rzymskiej Moguncji¹ są wypadkową jej położenia geograficznego i militarnego charakteru. To pierwsze uwarunkowało drugie: obóz rzymski założono ok. 17/13 r. przed Chr.² w miejscu strategicznie doskonałym, w środkowym biegu („w kolanie”) Renu, w odległości ok. jednego km od zachodniego brzegu, dokładnie naprzeciw ujścia Menu, jednego z największych dopływów. Z wysokiej terasy, zwanej dzisiaj Kästrich (od *castra*), położonej ok. 40 m powyżej lustra wody, obie rzeki były doskonale widoczne, a korzystnie ukształtowany teren pozwalał na stosunkowo łatwe do nich zejście. Wzdłuż Menu prowadził ważny szlak komunikacyjny z Europy środkowej w głąb terenów celtyckich i odwrotnie, natomiast z biegiem Renu wiodła trasa łącząca obszar alpejsko-śródziemnomorski z Morzem Północnym. Były to zarazem ważne arterie

* Artykuł powstał w ramach projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki (UMO-2015/19/B/HS3/00547). Tytuł: *Romanizacja obszarów zurbanizowanych w prowincjach nad Renem i Dunajem w okresie Cesarstwa Rzymskiego (I–III w. n.e.)*.

¹ Na temat zarysu dziejów Mogontiacum (dz. Moguncja, Mainz) zob. Schumacher 1906; Petrikovits 1963; Decker, Selzer 1976; Schumacher 2003; Schumacher 2012.

² Witteyer 1998: 1026; Rupprecht 2006: 29; Burger-Völlmecke 2000: 184, 198–199, 243.

wymiany handlowej. Korzystne warunki agrokulturowe (żyzne gleby lessowe) podnosiły atrakcyjność tych ziem³.

Do niedawna przyjmowano, że Rzymianie od początku, tj. z chwilą przerwania wojsk z głębi Galii na linię Renu, podjęli decyzję o wzniesieniu tu obozu podwójnego, przeznaczonego dla dwóch legionów. Miało to być wynikiem koncepcji, która przewidywała aneksję ziem między Renem a Łabą. W jej ramach Mogontiacum stanowiło ważną strategicznie bazę wypadową⁴. Ten punkt widzenia, niezależnie od rzeczywistego znaczenia militarnego Mogontiacum, uległ jednak, w świetle ostatnich badań, pewnej korekcie. Wszystko wskazuje na to, że do roku 17 po Chr., tj. w trakcie pierwszej fazy umocnień ziemno-drewnianych, na wzniesieniu Kästrich stacjonował tylko jeden legion, którego nazwy nie znamy. Faza ta zakończyła się powiększeniem powierzchni obozu. Od roku 17 po Chr. (faza II) poświadczona jest obecność w Mogontiacum dwóch legionów: XIV Gemina i XVI Gallica⁵. Dwa legiony plus powiązane z nimi, rozmieszczone w okolicy oddziały wojsk pomocniczych (*auxilia*) to ok. 20 tys.⁶, a ponieważ liczba stacjonujących w Moguncji legionów wzrastała chwilami do trzech-czterech, możemy mówić, że czasowo (w pierwszym wieku) przebywało tu nawet 30–40 tys. żołnierzy⁷. Wszystkie legiony nie mogły oczywiście

³Esser 1961: 5–6; Esser 1972: 214; Decker, Selzer 1976: 462.

⁴Baatz 1962: 86–87.

⁵Burger-Völlmecke 2020: 31, 183–209.

⁶Zob. Schumacher 1983: 33; Schumacher 2003: 7.

⁷W latach 17–43 po Chr. załogę wojskową Mogontiacum w obozie na wzniesieniu Kästrich stanowiły legiony XIV Gemina (CIL XIII 6885–6893; Ritterling 1925: 1729–1730; Franke 2000b: 191–193; Burger-Völlmecke 2020: 31) i XVI Gallica (CIL XIII 6936, 6937, 6939, 6942, 6943, etc.; Ritterling 1925: 1761–1762; Burger-Völlmecke 2020: 31); równolegle, w latach 9–17 po Chr. w okolicy, najprawdopodobniej w oddalonym ok. 3,5 km Weisenau, garnizonowały także (w związku z kampaniami Germanika) legiony II Augusta (CIL XIII 7234; Ritterling 1925: 1458–1459) i XIII Gemina (CIL XIII 6884; Ritterling 1925: 1712; Burger-Völlmecke 2020: 33), a w latach 39–43 legion IV Macedonica (CIL XIII 11848, 11850; Ritterling 1925: 1551–1552) i XV Primigenia (CIL XIII 11853, 11854, 11855; Ritterling 1925: 1758–1759; Schumacher 2003: 4), jako część armii w planowanej germańskiej wyprawie Kaliguli; w latach 43–70 w obozie Kästrich stacjonowały legiony IV Macedonica (e.g. CIL XIII 7506 oraz szereg innych; zestawienie Ritterling 1925: 1552; Burger-Völlmecke 2020: 33) i XXII Primigenia (CIL XIII 6960; Ritterling 1925: 1798–1802; niewykluczone, że nieco wcześniej, już w roku 40/41, legion ten zakwaterowany został w Weisenau, skąd następnie translokowano go do obozu głównego, zob. Franke 2000a: 95, z przywołaniem inskrypcji CIL XIII 6957, 6967, 6971 = AE 1982, 719, 6959); w latach 71–86 XIV Gemina Martia Victrix (Ritterling 1925: 1733–1736) oraz I Adiutrix (CIL XIII 6836–6845; 6848a–f; 11838a–d, 11839, 11846 i szereg dalszych, zob. Ritterling 1925: 1384–1387); równolegle w okresie 83–86 w Weisenau kwaterował legion XXI Rapax (Ritterling 1925: 1787; Schumacher 2003: 7; contra Bérard 2000: 55), który następnie, do roku 90, wraz z XIV Gemina Martia Victrix stanowił załogę twierdzy legionowej w Mogontiacum (Kästrich; CIL XIII 6950, 6951, 11800; Ritterling 1925: 1787–1789; Decker, Selzer 1976: 489–490; Bérard 2000: 54–56; Schumacher 2003: 7); po tej dacie, w następstwie puczu Saturninusa, cesarz Domicjan zdecydował o likwidacji obozów dwulegionowych; w Mogontiacum pozostał XIV Gemina Martia Victrix,

jednocześnie kwaterować w twierdzy na wzniesieniu Kästrich⁸; te „dodatkowe” rozlokowane były w bliskim sąsiedztwie obozu głównego⁹.

Żołnierzom, a zwłaszcza oficerom i podoficerom towarzyszyła służba (z reguły niewolnicy lub wyzwolenci), nierzadko też rodzina. Za armią ciągnęła rzesza handlarzy i wszelkiego rodzaju usługodawców, dla których wojsko było naturalnym rynkiem zbytu i źródłem zarobku. W ten sposób tuż przy legionach formowały się osiedla (*canabae legionis*), których mieszkańcy żyli z wojska i dla wojska, a które stopniowo nabierały charakteru miejskiego, czasami sankcjonowanego prawnie¹⁰. W Mogontiacum *canabae*¹¹ wykształciły się po południowo-zachodniej i południowo-wschodniej stronie twierdzy¹². Wraz z nią tworzyły spójny organizm gospodarczy i w jakiejś mierze społeczny, oddziaływający na okolicę. Z czasem w sąsiedztwie obozu, a zwłaszcza między wzniesieniem Kästrich a brzegiem Renu, pojawił się szereg osiedli (*vici*)¹³, których mieszkańcy,

którego miejsce zajął, w roku 92 lub nieco później, ale na pewno przed rokiem 97 (Franke 2000b, 197–199), legion XXII Primigenia Pia Fidelis; stanowił on załogę obozu aż do jego likwidacji w ok. 370 roku; Esser 1972: 213–214; Schumacher 2003: 4–10; Franke 2000b: 191–193, 195–198; zob. także generalnie Decker, Selzer 1976: 532–536 („Truppenkörper in Mogontiacum”); Burger-Völlmecke 2020: 31–33.

⁸Jego powierzchnia wynosiła ok. 37 ha (Burger-Völlmecke 2020: 245), co dla dwóch legionów było wielkością ledwie wystarczającą; dla porównania – dwulegionowy obóz w Vetera (Xanten) dysponował powierzchnią 56 ha; por. Baatz 1962: 80 (Flächeninhalt von Legionslagern).

⁹Najbardziej prawdopodobnym miejscem jest Weisenau, dzisiaj dzielnica Moguncji, położone ok. 3,5 km na południe od Kästrich; Hassel 1969: 105–106; Decker, Selzer 1976: 473–474; Schumacher 2003: 7.

¹⁰Mrozewicz 1984; Petrikovits 1991; Piso 1991: 137–138.

¹¹Inskrypcje wymieniające *canabae*: CIL XIII 6780b (z roku 255; Mathildenterasse 17/19); CIL XIII 6730 = Weber 1966: 64–65 (III w.; Mathildenstrasse); CIL XIII 11806 = Weber 1966: 129 (lata 58–67; Dimesser Ort); CIL XIII 7230 = Becker 1875: 90 = Behrens 1940: 28 ryc. 24 (Finthen); jedynie dwie pierwsze inskrypcje znaleziono w pobliżu twierdzy, ale nie *in situ*, w dodatku od jej północno-wschodniej strony, zapewne jako odpad gruzowiskowy; Jung 2009: 46.

¹²Baatz 1962: 83–84, 86; Petrikovits 1963: 28.

¹³O lokalizacji, ilości, funkcji i położeniu prawnym moguncjskich *vici* zob. Haupt, Jung 2006: 50–55; Jung 2009: 51–62; Schumacher 2003: 11, 26; najwcześniej poświadczone osiedle to *vicus Salutaris*, wymieniony w inskrypcji wotywniej z kolumny ku czci Jowisza datowanej na czasy flawijskie (CIL XIII 6723 = Körber 1905: 24–26 nr 33; Schumacher 1906: 26; Schumacher 1917: 169; Weber 1966: 55–58; Jung 2009: 53); następny w kolejności to *vicus Novus*, wymieniony w dwóch inskrypcjach, w tym jedna z okresu Flawiusze – Trajan (CIL XIII 6722 = Weber 1966: 54–55), druga natomiast z przełomu II/III w. (CIL XIII 6776; Haupt, Jung 2006: 51; Jung 2009: 52–53); biorąc pod uwagę miejsce znalezienia inskrypcji można hipotetycznie przyjąć, że oba te *vici* leżały w obrębie dzisiejszego centrum historycznego (Altstadt) Moguncji; pozostałe: *vicus Apollinensis* (CIL XIII 6688; Weber 1966: 29–31; Haupt, Jung 2006: 51; data: 220; Zahlbach), *vicus Aresacum* [?] (CIL XIII 11825; Klumbach 1959: 70; Haupt, Jung 2006: 51–52, 54–55); *vicus capite limitis* (CIL XIII 6764; Haupt, Jung 2006: 51; Jung 2009: 51; data: 219; znaleziona w pobliżu kościoła św. Piotra – Peterskirche); *vicus navaliarum* (CIL XIII 11827; Körber 1911: 128 nr 22; znaleziona Am Frankenheng 7, w pobliżu klasztoru św. Albana, jako *spolium*; data: 236; Haupt, Jung 2006: 51–52); *vicus theatrensius* (Neeb 1928: 86; Haupt, Jung 2006: 51; Jung

w dużej mierze pochodzenia miejscowego, korzystali z boomu gospodarczego. Znakomitym tego przykładem jest postać Blussusa syna Atusirusa¹⁴, lokalnego przedsiębiorcy, działającego w dochodowej branży transportowej na Renie i jego dopływach (*nauta*). On i jego żona Menimane wywodzili się z grona ludności miejscowej, co poświadczają ich celtyckie imiona oraz ubiór¹⁵. Nie ma wątpliwości, nie wdając się w zawiloci natury prawno-organizacyjnej, tj. relacji między władzą wojskową i *canabae* a osiedlami cywilnymi (*vici*)¹⁶, że (miasto) Mogontiacum, które uformowało się między Renem a siedzibą legionu, swój byt zawdzięczało temu drugiemu¹⁷. Rozwój *canabae* i *vici* doprowadził w ostateczności do powstania zwartego organizmu miejskiego, mimo że z punktu widzenia formalno-prawnego Mogontiacum miastem nie było¹⁸. Był to proces, który rozpoczął się z chwilą przybycia pierwszych legionów u schyłku starej ery, a zakończył wraz z opasaniem murem obronnym przestrzeni zajmowanej przez osiedla cywilne, w tym *canabae* (krótko po roku 250)¹⁹. Z roku 255 pochodzi ostatnia inskrypcja wymieniająca *canabae*²⁰, a na 276 datowane jest *votum*, ufundowane przez *d(ecurio) c(ivium) R(omanorum) M(ogontiaci)* lub *M(ogontiacensium)*, znalezione w pobliżu Renu, na północ od przeprawy mostowej²¹. Około roku 300 natomiast pojawiła się po raz pierwszy informacja o *civitas Mog[ontiac(ensium)]*²², co bynajmniej nie oznaczało formalnego nadania praw miejskich²³.

Skomplikowana sytuacja prawno-osadnicza, a przynajmniej tak to wygląda w świetle zachowanych źródeł, wynikała także z roli militarnej i politycznej Mogontiacum²⁴. Było ono siedzibą komendantury wojskowej, której w pierwszym

2009: 53; znaleziona na Stahlbergstrasse); *vicus Vict[oris]* lub *Vic[toriae]* (Herz 1978/1979: 276; Haupt, Jung 2006: 51–52; Jung 2009: 53; znaleziona Am Viktorsift 1–3, Weisanu); *vicus Vobergensis* (CIL XIII 6689; Weber 1966: 31; Jung 2009: 53; ołtarz, znaleziony przy Höfchen 2; data: 199); w grę wchodzi jeszcze *vicus Brittonum* na obszarze dzisiejszej dzielnicy Bretzenheim (Schumacher 2003: 12–13; Schumacher 2004; Haupt, Jung 2006: 53, 55; Jung 2009: 53); kwestię osobną stanowi *vicus Mogontiacum* (którego istnienie potwierdzają, w części pośrednio, CIL XIII 6772, 6733, 6769, 11810), zob. Haupt, Jung 2006: 53–54; Jung 2009: 59–61; pomijam *vici* po prawej stronie Renu.

¹⁴ CIL XIII 7067 = Selzer 1988: 95–98, 168–169 = Boppert 1992: 56.

¹⁵ Boppert 1992/93: 345–378; Böhme-Schönberger 2003: 286–287.

¹⁶ Chyba że przyjmujemy za Piso (1991: 144–145), iż obszar między Renem a obozem legionowym zajmowały *canabae*, których częścią składową były poszczególne *vici*; tak też Heising 2007: 12–13; Heising 2008: 2, 205–206; zob. Jung 2009: 42–44.

¹⁷ Esser 1972: 213.

¹⁸ Zob. Baatz 1962: 84; Jung 2009: 59–61.

¹⁹ Jung 2009: 59–61; Heising 2008: 2–4, 205–206.

²⁰ CIL XIII 6780; Jung 2009: 46.

²¹ CIL XIII 6733; Becker 1875: 22; Behrens 1944/45: 4 ryc. 2; Weber 1966: 66; Piso 1991: 166; Haupt, Jung 2006: 54; Jung 2009: 60.

²² CIL XIII 6727; Baatz 1962: 84; Weber 1966: 60–61; Haupt, Jung 2006: 53; Jung 2009: 59.

²³ Baatz 1962: 84; Haupt, Jung 2006: 53–54; Jung 2009: 55, 59–61.

²⁴ Schumacher 2003.

wieku podlegały dwa, a przejściowo, o czym była mowa, i więcej stacjonujących tu legionów, z odpowiednią liczbą kooperujących z nimi oddziałów wojsk pomocniczych²⁵. Otoczenie obozu legionowego znajdowało się w promieniu kilku (2–3?) kilometrów, pod bezpośrednią kontrolą wojskową, co wykluczyło, jak się przyjmuje, możliwość nadania formującemu się ośrodkowi miejskiemu praw municypalnych²⁶. Ale zarazem to właśnie bliskie sąsiedztwo twierdzy legionowej z wielotysięczną załogą dostarczało prawdziwego impulsu do osiedlania się tutaj, bo gwarantowało możliwość robienia intratnych interesów. Dawało też poczucie bezpieczeństwa. W okresie panowania Domicjana, jeszcze przed rokiem 90, utworzona została prowincja Germania Górna (*Germania superior*)²⁷. Dotychczasowy komendant okręgu wojskowego we wschodniej Galii (*legatus Augusti pr. pr. exercitus*) został konsularnym namiestnikiem nader ważnej strategicznie i politycznie prowincji (*legatus Augusti pr. pr. Germaniae superioris*). Mogontiacum, mimo że nie posiadało praw miejskich, przejęło rolę stolicy prowincji (*caput provinciae*)²⁸, co dla dalszego jego rozwoju miało ogromne znaczenie. Jako centrum administracji, a zarazem siedziba głównodowodzącego całością sił zbrojnych Germanii Górnej²⁹, przyciągało interesantów ze wszystkich stron. Konsularna ranga namiestnika, członka najwyższej elity państwowej, i funkcjonowanie jego *officium* wymagały także odpowiednich budynków reprezentacyjnych i zaplecza logistycznego, co oznaczało pobudzenie sektora budowlanego, stymulującego gospodarczą prosperity³⁰.

Znaczenie Mogontiacum nie ograniczało się jednak do jego funkcji administracyjno-wojskowych i roli gospodarczej. Zajęło ono ważne miejsce w życiu religijnym, zwłaszcza tym oficjalnym, oddziałując na prowincje sąsiednie. Po śmierci Druzusa Starszego (Nero Claudius Drusus; 9 przed Chr.), syna Liwii, wówczas głównodowodzącego całością wojsk nadreńskich, z inspiracji jego żołnierzy i przy akceptacji cesarza Augusta, w pobliżu obozu legionowego wzniesiono mu symboliczny grobowiec (*tumulus Drusi*)³¹. Intencją było upamiętnienie i kultywowanie pamięci o zmarłym wodzu, uwielbianym przez żołnierzy, w formie corocznych uroczystości. Ich częścią miała być parada żołnierzy (*decursio militum*) oraz ofiary dziękczynne (*supplicationes*) składane przez przedstawicieli sześćdziesięciu galijskich *civitates*³². Jeśli wierzyć Swetoniuszowi, na

²⁵ Nadto legatowi mogonckiemu (*legatus Augusti pr. pr. exercitus Germaniae superioris*) podlegały legiony stacjonujące w Argentorate (Strassburg) i Vindonissa (Windisch).

²⁶ Piso 1991: 144–145; zob. także Baatz 1962: 84.

²⁷ CIL XVI 36; por. Schumacher 2003: 10.

²⁸ Haensch 1997: 149–153, 470–474; Haensch 2003: 71–86.

²⁹ Po zmianach wprowadzonych przez cesarzy Domicjana i Trajana były to dwa legiony (XXII *Primigenia pia fidelis* w Mogontiacum i VIII Augusta w Argentorate) oraz wojska pomocnicze (*auxilia*).

³⁰ Haensch 2003.

³¹ Suet. Claud. 1,3; Cass Dio. 55,2,3; Eutropius 7,13.

³² Suet. Claud. 1,3 (Martinet): „ceterum exercitus honorarium ei tumulum excitavit, circa

pomniku umieszczona została inskrypcja (*elogium*) autorstwa samego Augusta³³. Przyjmuje się, że zachowany do dzisiaj monument o nazwie Drususstein lub Eichelstein to jego pozostałość³⁴.

W roku 19 po Chr. zmarł syn Druzusa, Germanik (Nero Claudius Drusus Germanicus), w latach 13–16 głównodowodzący wojskami nadreńskimi, kontynuator polityki swego ojca. W grudniu tego samego roku senat przyjął uchwałę *de supremis honoribus Germanici*, której fragmenty zachowały się m.in. na tzw. *Tabula Siarensis*³⁵. Dla Mogontiacum tekst ten ma znaczenie kluczowe, ponieważ jednoznacznie wskazuje, że łuk honoryfikujący Germanika wzniesiony został właśnie tutaj, w sąsiedztwie *tumulus Drusi*³⁶. W ten sposób doprecyzowany został lakoniczny przekaz Tacyta, że znajdował się on gdzieś nad brzegiem Renu.

Dane te pozwoliły wysunąć tezę, że w Mogontiacum powstało ogólnoprowincjonalne centrum kultowe wojska rzymskiego, koncentrujące się na czczeniu rodziny cesarskiej³⁷. W tym wypadku chodziło o Druzusa Starszego i jego syna Germanika Cezara, wpisanych w mit założycielski wojska nadreńskiego, zwłaszcza górnogermańskiego³⁸. Upamiętniano ich w uroczystościach, które odbywały się co najmniej dwa razy w roku, w rocznicę śmierci obu princepsów, ale zapewne także w *dies natalis* zarówno Germanika³⁹, jak i Druzusa⁴⁰. Uczestniczyli w nich żołnierze stacjonujący w Mogontiacum i okolicy oraz delegacje jednostek wojskowych z Germanii Górnej⁴¹, a niewykluczone, że także Dolnej.

quem deinceps stato die quotannis miles decurreret Galliarumque civitates publice supplicarent?"; zob. Instinsky 1960; Bellen 1984; Herz 2001: 103–112.

³³Suet. Claud. 1,5 (Martinet): „*elogium tumulo eius versibus a se (= ab Augusto) compositis insculpsisse*”.

³⁴Panter 2007, zwł. 15–53, 102–103.

³⁵AE 1991, 20; *variae lectiones* zob. Spickermann 2003: 86, ale z wersją AE 1984, 508; por. Lebek 1991: 52–55.

³⁶Tab. Siar. I 26–34 (Lebek 1991): „*Tertius ianus uel ad[scitis] copis fiet ad Rhenum iuxta tumulum] / quem Druso, fratri Ti(beri) Caesaris Aug(usti), p[rimo] sua sponte excitare coepisset totus exerci[tus], deinde permissu diui Aug(usti) per[fecisset; supra]que eum ianum statua Germanici Cae[saris] constitueretur, recipienti[s] signa militaria ab Germanis et praeciperetur Gal[li]s Germanisque, qui citra Rhen[um] incolunt, quorum ciuitates iussae essent ab diuo] / Aug(usto) rem diuinam ad tumulu[m] Drusi facere, ut eodem loco publice facerent alterum simi]le sacrificium parentant[es] quotannis eo die, quo Germanicus Caesar decessisset] / et cum esset in ea region[e], ubi tumulus Drusi est, miles in hibernis collocatus nata]li Germanici Caesar[is], is eo die decurreret eo iano, qui ex hoc s(enatus) c(onsulto) factus esset”]; Herz 2001: 105–106 (AE 1984, 508); Spickermann 2003: 85–87 (AE 1984, 508); Schumacher 2003: 3–4.*

³⁷Herz 2001: 103–112; Spickermann 2003: 85–91; Spickermann 2006: 169–171.

³⁸Spickermann 2003: 85–91; Spickermann 2006: 171.

³⁹Herz 2001: 107, ze wskazaniem na Feriale Duranum II 12–13 (Fink): „*VIII Kal. Iunias ob natalem G[er]mani[c]i <i>Cae[s]aris sup[er]pl[ur]imat[i]o [me]mori[ae] Ge[rm]anic[us] C[ae]sar[is]*” (data: 223–227); autor nie wyklucza także podobnych obchodów urodzinowych Druzusa Starszego.

⁴⁰Per analogiam do *dies natalis* Germanika: Herz 2001: 107; zob. Spickermann 2003: 87.

⁴¹Herz 2001: 107; Spickermann 2003: 87.

Zasadnicze znaczenie miał udział przedstawicieli sześćdziesięciu galijskich *civitates*, co przysparzało Mogontiacum ogromnego prestiżu i przyciągało rzesze obserwatorów. Dwa–trzy razy w roku odbywały się tu ceremonie o ponadregionalnym znaczeniu i oddziaływaniu⁴². Nie ma wątpliwości, że Mogontiacum stało się „dla Galii i Germanii miejscem politycznego «pielgrzymowania»”⁴³. Wykonceypowany być może już w czasach Augusta kult rodziny cesarskiej (*domus divina*) znalazł odzwierciedlenie w rozpowszechnionej zwłaszcza w prowincjach germańskich i galijskich formule dedykacyjnej *in honorem domus divinae*. Niewykluczone, że narodziła się ona w Mogontiacum. Zaobserwowano, że ponad 90% inskrypcji, w których jest zawarta, pochodzi właśnie z Germanii Górnej i przygranicznych regionów sąsiadujących z nią prowincji⁴⁴.

Badania archeologiczne ostatnich lat wyraźnie pokazują, jak reprezentacyjny był moguncki okręg kultu cesarskiego⁴⁵. Wszystko przemawia za tym, że teatr, znajdujący się na jednej osi z *tumulus Drusi*, położony od niego w odległości ok. 340 m, powstać musiał już w okresie Augusta / Tyberiusza⁴⁶, a nie w drugim czy nawet – jak przypuszczano⁴⁷ – trzecim wieku. Był to największy teatr rzymski na północ od Alp⁴⁸, pomieścić mógł 10 tys. widzów. Stanowił część okręgu kultowego, podobnie jak prawdopodobna świątynia kultu cesarskiego, która mogła istnieć do drugiej połowy IV wieku⁴⁹. Na północ od teatru zbudowano ołtarz konsekuracyjny⁵⁰. Na teren okręgu wchodziło się od strony obozu i *tumulus Drusi*, pod łukiem honoryfikacyjnym (Tab. Siar: *tertius ianus*; Tacyt: *arcus*) dedykowanym Germanikowi⁵¹.

Podane przykłady pokazują, że w przypadku Mogontiacum to nie awans formalno-prawny (który zresztą nie miał miejsca), zadecydował o jego miejskim rozwoju. Był to wynik uwarunkowań strategiczno-wojskowych skorelowanych z położeniem naturalnym, oraz procesów socjoekonomicznych. Szczególną rolę odgrywał rozwój kultu cesarskiego – w tym wypadku rodziny cesarskiej – który w przypadku Mogontiacum nabrał ponadlokalnego znaczenia politycznego. Okazał się istotnym stymulatorem zarówno w kształtowaniu przestrzeni miejskiej, jak i budowaniu więzi wewnątrzspołecznych.

⁴² Bellen 1984 ; Herz 2001: 107–112; Spickermann 2006: 169, 171.

⁴³ Rupprecht 2010: 42–43; Rupprecht 1990: 464; Rupprecht 2000: 158; por. Spickermann 2003: 88; Spickermann 2006: 170.

⁴⁴ Herz 2001 : 110–11; Spickermann 2006: 170–171; por. wciąż aktualne ustalenia Raepsaet-Charlier 1975: 232–285.

⁴⁵ Ertel 2015; zob. także Herz 2001: 103–112.

⁴⁶ Ertel, Boppert 2014: 80–81; Ertel 2015: 31–32; Boppert 2015: 5–7.

⁴⁷ Klumbach 1969: 118.

⁴⁸ Średnica widowni wynosiła 116,25 m; widownia drugiego w kolejności teatru, w Lugdunum: 108,5 m; Klumbach 1969: 118; Rupprecht 2010; Rupprecht 2000.

⁴⁹ Ertel 2015: 3–5.

⁵⁰ Ertel 2015: 9–12.

⁵¹ Herz 2001: 108; Spickermann 2003: 85–87.

BIBLIOGRAFIA

Źródła, przekłady, komentarze

- CIL: Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berolini 1863.
Dio's Roman History with an English translation, by Earnest Cary, vol. I–IX, London–Cambridge (Mass.) 1955.
Eutropii Breviarium ab Urbe condita, rec. C. Santini, Leipzig 1979.
 P. Cornelius Tacitus, *Annalen, lateinisch und deutsch*, ed. E. Heller, München–Zürich 1982.
 C. Suetonius Tranquillus, *De vita Caesarum, lateinisch – deutsch*, ed. H. Martinet, Stuttgart 2006.
Tabula Siarensis: L'Année épigraphique 1991, 20.
 R.O. Fink, *Roman Military Records on Papyrus*, Cleveland 1971, 422–429 (Feriale Duranum).

Opracowania

- Becker 1875: J. Becker, *Die römischen Inschriften und Steinsculpturen des Museums der Stadt Mainz*, Mainz 1875.
 Behrens 1940: G. Behrens, *Finthen und seine Gemarkung in vor- und frühgeschichtlicher Zeit*, „Mainzer Zeitschrift” 35 (1940), 21–30.
 Bellen 1984: H. Bellen, *Das Drususdenkmal apud Mogontiacum und die Galliarum civitates*, „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz” 31 (1984), 385–396.
 Bérard 2000: F. Bérard, *La Légion XXIIe Rapax*, w: *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*, vol. I, eds. Y. Le Bohec, C. Wolff, Lyon 2000, 49–67.
 Böhme-Schönberger 2003: A. Böhme-Schönberger, *Menimane, Blussus und das Mädchen von Frauenlobplatz*, w: *Romanisation und Resistenz*, eds. P. Noelke, F. Naumann-Steckner, B. Schneider, Mainz 2003, 285–290.
 Boppert 1992: W. Boppert, *Zivile Grabsteine aus Mainz und Umgebung (= Corpus Signorum Imperii Romani II.6: Germania Superior)*, Mainz 1992.
 Boppert 1992/93: W. Boppert, *Der Blussusstein. Das Grabmal eines einheimischen Aufsteigers*, „Mainzer Zeitschrift” 87/88 (1992/93), 345–378.
 Boppert 2015: W. Boppert, *Zur Dekoration der Metopen am Konsolengesims aus dem Theater in Mainz*, „Mainzer Archäologische Zeitschrift” 10 (2015), 49–77.
 Burger-Völlmecke 2020: D. Burger-Völlmecke, *Mogontiacum II. Topographie und Umwehrgung des römischen Legionslagers von Mainz*, Berlin 2020.
 Decker, Selzer 1976: K.-V. Decker, W. Selzer, *Mogontiacum: Mainz von der Zeit des Augustus bis zum Ende der römischen Herrschaft*, „ANW II” 5.1(1976), 457–559.
 Ertel, Boppert 2014: Chr. Ertel, W. Boppert, *Ein frühkaiserzeitliches Konsolengesims aus dem römischen Theater in Mainz*, w: *Römische Herrschaft am Rhein*, eds. M. Trier, F. Naumann-Steckender, Köln 2014, 80–81.
 Ertel 2015: Chr. Ertel, *Der Kaiserkultbezirk von Mogontiacum (Mainz)*, „Mainzer Archäologische Zeitschrift” 10 (2015), 1–48.
 Esser 1961: K.H. Esser, *Mainz*, München–Berlin 1961, 1–7.
 Esser 1972: K.H. Esser, *Mogontiacum*, „Bonner Jahrbücher” 172 (1972), 212–227.
 Franke 2000a: T. Franke, *Legio XXII Primigenia*, w: *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*, vol. I, eds. Y. Le Bohec, C. Wolff, Lyon 2000, 95–104.
 Franke 2000b: T. Franke, *Legio XIV Gemina*, w: *Les legions de Rome sous le Haut-Empire*, vol. I, eds. Y. Le Bohec, C. Wolff, Lyon 2000, 191–202.
 Haensch 1997: R. Haensch, *Capita provinciarum. Statthaltersitze und Provinzialverwaltung in der römischen Kaiserzeit*, Mainz 1997.
 Haensch 2003: T. Haensch, *Mogontiacum als ‚Hauptstadt‘ der Provinz Germania superior*, w: *Die Römer und ihr Erbe. Fortschritt durch Innovation und Integration*, ed. Michael J. Klein, Mainz 2003, 71–86.

- Hassel 1969: F.J. Hassel, *Die römische Siedlung und das Auxiliarlager von Mainz-Weisenau*, w: *Mainz (Führer zu vor- und frühgeschichtlichen Denkmälern 11)*, Mainz 1969, 105–106.
- Haupt, Jung 2006: P. Haupt, P. Jung, *Rhein Hessische vici*, w: *Alzey und Umgebung in römischer Zeit. Archäologische und historische Beiträge*, eds. P. Haupt, P. Jung, Alzey 2006, 45–57.
- Heising 2007: A. Heising, *Figlinae Mogontiacenses. Die römischen Töpfereien von Mainz, Remshalden 2007*.
- Heising 2008: A. Heising, *Die römische Stadtmauer von Mogontiacum-Mainz. Archäologische, historische und numismatische Aspekte zum 3. und 4. Jahrhundert n. Chr.*, Bonn 2008.
- Herz 2001: P. Herz, *Das römische Heer und der Kaiserkult in Germanien*, w: *Religion in den germanischen Provinzen*, ed. W. Spickermann, Tübingen 2001, 91–116.
- Instinsky 1960: H.U. Instinsky, *Historische Fragen des Mainzer Drususdenkmals*, „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz” 7 (1960), 180–196.
- Jung 2009: P. Jung, *Die römische Nordwestsiedlung („Dimesser Ort”) von Mainz. Ein Beitrag zur Siedlungsgeschichte von Mogontiacum*, vol. I–II, Bonn 2009.
- Klumbach 1969: H. Klumbach, *Römisches Theater*, w: *Mainz (Führer zu vor- und frühgeschichtlichen Denkmälern 11)*, Mainz 1969, 118.
- Lebek 1987: W.D. Lebek, *Die drei Ehrenbögen für Germanicus: Tab. Siar. Frg. I 9–34; CIL VI 31199a 2–17*, „ZPE” 67 (1987), 129–148.
- Lebek 1991: W.D. Lebek, *Ehrenbogen und Prinzentod: 9 v. Chr. – 23 n. Chr.*, „ZPE” 86 (1991), 47–78.
- Mrozewicz 1984: L. Mrozewicz, *From studies of the role of canabae in the process of urbanisation of the Rhine-Danube Limes in the period of the Early Empire*, „Balcanica Posnaniensia” 3 (1984), 285–297.
- Panter 2007: A. Panter, *Der Drususstein in Mainz und dessen Einordnung in die römische Grabarchitektur seiner Erbauungszeit*, Mainz 2007 (Mainzer Archäologische Schriften 6).
- Petrikovits 1963: H. von Petrikovits, *Mogontiacum – das römische Mainz*, „Mainzer Zeitschrift” 58 (1963), 27–36 (= idem, „Beiträge zur römischen Geschichte und Archäologie”, Bonn 1976, 339–354).
- Petrikovits 1981: H. von Petrikovits, *Canabae legionis*, w: *150 Jahre. Deutsches Archäologisches Institut 1829–1979*, Mainz 1981, 163–175 [= idem, *Beiträge zur römischen Geschichte und Archäologie II*, Köln–Bonn 1991 („Beihefte der Bonner Jahrbücher” 49), 353–355].
- Piso 1991: I. Piso, *Die Inschriften von Pfaffenberg und der Bereich der Canabae legionis*, „Tyche” 6 (1991), 131–169.
- Raepsaet-Charlier 1975: M.-Th. Raepsaet-Charlier, *La datation des inscriptions latines dans les provinces occidentales de l’Empire Romain d’après les formules « in h(onorem) d(omus) d(ivinae) » et « deo, deae »*, „ANRW” II II.3 (1975), 232–282.
- Ritterling 1925: E. Ritterling, *Legio*, „RE XII” (1925), 1329–1829.
- Rupprecht 1990: G. Rupprecht, *Mainz*, w: H. Cüppers, *Die Römer in Rheinland-Pfalz*, Stuttgart 1990.
- Rupprecht 2000: G. Rupprecht, *Wo einst Gedenkfeier und Schauspiel stattfanden. Das römische Bühnentheater von Mogontiacum / Mainz*, „Antike Welt” 31/2 (2000), 157–161.
- Rupprecht 2006: G. Rupprecht, *Mainz, Legionslager Kästrich*, w: *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Deutschland*, ed. J. Gorecki, Mainz 2006, 29.
- Rupprecht 2010: G. Rupprecht, *Älteste Theaterstadt Deutschlands*, w: *Mainz – Menschen, Bauten, Ereignisse. Eine Stadtgeschichte*, eds. F. Dumont, F. Scherf, Mainz 2010, 41–49.
- Schumacher 1906: K. Schumacher, *Das römische Mainz*, „Mainzer Zeitschrift” 1 (1906), 19–35.
- Schumacher 1983: L. Schumacher, *Das Gebiet der Verbandsgemeinde Nieder-Olm in römischer Zeit (1. Jh. v. Chr. – 4. Jh. n. Chr.)*, w: *Nieder-Olm. Der Raum der Verbandsgemeinde in Geschichte und Gegenwart*, ed. K.-H. Spiess, Alzey 1983, 32–64.
- Schumacher 2003: L. Schumacher, *Mogontiacum. Garnison und Zivilsiedlung im Rahmen der Reichsgeschichte*, w: *Die Römer und ihr Erbe*, ed. M.J. Klein, Mainz 2003, 1–28.
- Schumacher 2004: L. Schumacher, *Die Sicilia in Mainz–Bretzenheim. Zur Lokalisierung der Ermordung des Kaisers Severus Alexander*, „Mainzer Zeitschrift” 99 (2004), 1–10.

- Schumacher 2012: L. Schumacher, *Die Bedeutung von Mainz für die Rhein-Main-Region in römischer Zeit*, w: *Die Römer im Rhein-Main-Gebiet*, eds. F.M. Ausbüttel, U. Krebs, G. Mauer, Darmstadt 2012, 29–40.
- Selzer 1988: W. Selzer, *Römische Steindenkmäler. Mainz in römischer Zeit. Katalog zur Sammlung in der Steinhalle*, Mainz 1988.
- Spickermann 2003: W. Spickermann, *Germania Superior. Religionsgeschichte des römischen Germanien I*, Tübingen 2003.
- Spickermann 2006: W. Spickermann, *Mogontiacum (Mainz) als politischer und religiöser Zentralort der Germania Superior*, w: *Zentralität und Religion. Zur Formierung urbaner Zentren im Imperium Romanum*, eds. H. Cancik, A. Schäfer, W. Spickermann, Tübingen 2006, 167–193.
- Weber 1966: L.J. Weber, *Inschrifliche Götterweihungen aus dem Bereich des römischen Mainz*, Augsburg 1966.
- Witteyer 1998: M. Witteyer, *Mogontiacum – Militärbasis und Verwaltungszentrum. Der archäologische Befund*, w: *Mainz. Die Geschichte der Stadt*, eds. F. Dumont, F. Scherf, F. Schütz, Mainz 1998, 1021–1058.

MOGONTIACUM: THE DEVELOPMENT FACTORS

Summary

Mogontiacum was founded as a powerful military fortress in 17/16 BCE. Situated on the high bank of the Rhine opposite the mouth of the Main, it became the chief strategic point for the Romans in the upper reaches of the river, and a forward base in their wars against the Germanic tribes. It also soon became an important economic centre. In formal terms, Mogontiacum was never a city but—being a seat of the provincial governor (of consular rank) and a site of numerous military presence (as many as 3–4 legions at the same time in the first century)—it acquired the status of a provincial capital. A settlement adjoining the camp (canabae) formed outside the walls of the legionary fortress (on the Kästrich hill), and several civilian settlements (vici) were established in the space between the legion and bank of the Rhine. It cannot be ruled out that those were a part of the canabae, which would then have extended to the river line. In socio-economic and urbanistic terms, the area transformed into an actual city; this was the result of a long process that culminated in the second half of the third century, when the inhabited area was encircled by a defensive wall. The development of Mogontiacum owed much to its having become a provincial centre of the imperial cult (specifically of the imperial family), but its importance reached well beyond the region. There is every indication that the dedicatory formula *in honorem domus divinae*, popular in the second – third century, originated precisely in Mogontiacum. The celebrations in honour of Drusus the Elder and his son Germanicus, who were commemorated in Mogontiacum with monuments, became Gallic- and Germanic-wide (meaning Roman Germania) events. Every year, representatives of all civitates came there to pay homage to the heroes, thus demonstrating their loyalty to the Roman state.